

УДК 159.923.2

А.О. Липка
аспірант третього року навчання
кафедра психології та соціальної роботи
Тернопільський національний економічний університет

Відповідальність особистості у зарубіжному психологічному дискурсі

У статті обґрунтовується проблематика відповідальності в контексті психодинамічного, гуманістичного та когнітивного напрямів у психології. Перший обстоює ідею взаємоспричинення відповідальності із перспективою життєдіяльності індивіда як умови його особистісного зростання; другий напрямок висвітлює відповідальність особистості в контексті свободи людини та її самоактуалізації й самореалізації; третій досліджує зазначену тематику як вектор внутрішніх дій та поведінки людини, яка є водночас і чинником її розумового, волевого і морального розвитку.

Ключові слова: відповідальність, свобода, зобов'язання, самореалізація, самовідповідальність, інтернали, екстернали, стадії розвитку відповідальності.

А.О. Липка
аспірант третього года обучения
кафедра психологии и социальной работы
Тернопольский национальный университет

Ответственность личности в зарубежном психологическом дискурсе

В статье обосновывается проблематика ответственности в контексте психодинамического, гуманистического и когнитивного направлений в психологии. Первое отстаивает идею взаимодействия ответственности с перспективой жизнедеятельности индивида как условия его личностного роста; второе направление изучает ответственность личности в контексте свободы человека, его самоактуализации и самореализации; третье исследует данную тему как вектор внутренних действий и поведения человека, которая является одновременно и фактором его умственного, волевого и нравственного развития.

Ключевые слова: ответственность, свобода, обязательство, самореализация, самоответственность, интерналы, экстерналы, стадии развития ответственности.

А.О. Липка
PhD student of the third year of studying
department of psychology and social works
Ternopil national economic university

Personality's responsibility in the foreign psychological discourse

The article substantiates responsibility in the context of psycho-dynamic, humanistic and cognitive directions in psychology. The first one defends responsibility as a piece of human conscience, which is determined by social fear. In further is highlighted a thought that with the development of psychoanalysis, in the context of neofreudism, responsibility is seen not as a social fear, but as a perspective of the

individual's life activity and as a condition for his personal growth. At the same time, the humanistic approach gives priority to the issue of responsibility in the aspect of human freedom and its self-actualization and self-realization, and also it is proved that responsibility is an important personality trait through which he carries out timely life choices and his fully functional growth takes place, targeted personal activity appears, etc. The article further substantiates that in the format of the cognitive direction, a mentioned problem is studied as a vector of internal actions and human behavior; a factor of his intellectual, volitional and moral development. Within the third one, it is studied that responsibility is nothing more than a specific self-regulator of the personality predicted activity, which makes it possible to express the desire for self-cognition, effective self-attitude, readiness for professional self-control and self-regulation. Given article describes responsibility as a personality trait of the mature person character, which organically models two types of locus control – internal and external. In the first case, the person believes that important events of his own life is the result of his actions, and therefore he consciously and purposefully takes responsibility for how his life proceeds. In the second one – transfers responsibility for others, circumstances, as well as his failures and suffering associated with loved ones. In this context, it is known that the most common is the mixed type of personality, which embodies the ratio of the above-mentioned types of localization. It follows, therefore, that human responsibility affects all spheres of his life – personal, economic, professional, political, spiritual, and therefore – it presents a complex psychosocial phenomenon.

Key words: responsibility, freedom, obligation, self-realization, self-responsibility, internals, externals, stages of responsibility development.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими завданнями

У системі соціальних зв'язків людина пов'язана із законами, зобов'язаннями, обов'язками і відповідальністю, яка є вагомим аспектом будь-якого виду професійної діяльності. Адже суб'єкт, виконуючи свою щоденну роботу, причетний до різної відповідальності – етичної, політико-правової, адміністративної, міжособистісної, професійної, психологічної та ін. В умовах сучасного інтенсивного розвитку соціуму, в ієрархічній структурі суспільних організацій, громадських об'єднань, інститутів, доводиться постійно стикатися з певними проблемно-критичними ситуаціями, за яких важливим виявляється їх кваліфіковане вирішення, що залежить від належного відповідального ставлення кожного до своїх професійних обов'язків. Тому в реальних умовах, особливо в колективній діяльності, виникають випадки, коли нагальною постає юридична, міжгрупова, етична, психологічна та інші види відповідальності.

Відтак пізнання відповідальності шляхом осягнення її психоаналітичного, гуманістичного та когнітивного акцентів у психології дасть змогу глибше зрозуміти

психологічні умови та особливості досягнення людиною самоактуалізації, самовідповідальності та психічного здоров'я, а також того, наскільки компетентно вона приймає рішення та професійно діє у складних проблемних ситуаціях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми

У статті проаналізовано наукові роботи засновника психоаналізу – З. Фрейда, який сконцентрує увагу на відповідальності та совісті як результатів процесу соціалізації особи [16], представників неофрейдизму К. Хорні, Е. Фромма, котрі обстоюють позицію про те, що власне життя – це основна відповідальність людини як особистості [17; 19], психологів-гуманістів – А. Маслоу, К. Роджерса, В. Франкла та ін., які виокремлюють відповідальність як універсальний механізм самореалізації особи та досягнення нею характеристик повноцінно-функціональної особистості [7; 12; 15], психологів-когнітивістів Ж. Піаже, Л. Колберга, Дж. Роттера, С. Шварца та ін., котрі обґрунтовують відповідальність особистості як стрижень її ціннісно-сислової та морально-вольової сфери [3; 11].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується означена стаття

Збагачено й деталізовано, а також системно обгрунтовано взаємозв'язок психодинамічного, гуманістичного та когнітивного аспектів психологічного змістовлення феномена відповідальності особистості у дослідженнях зарубіжних учених. Зазначене дало змогу критично та рефлексивно переосмислити явище відповідальності у проєкції на етнонаціональний досвід українського суспільства.

Формулювання цілей статті (постановка завдання)

У статті обгрунтовуються аспекти пізнання проблематики відповідальності із позицій психоаналітичного (З. Фройд, К. Хорні, Е. Фромм та ін.), гуманістичного (Ж.-П. Сартр, А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл, Ф. Перлз, К. Наранхо та ін.), когнітивного (Ж. Піаже, Л. Колберг, Дж. Роттер, С. Шварц, А. Бандура) підходів, що висвітлюють різне бачення зазначеного феномену, а саме як чинник особистісного зростання людини, беззупинний активний процес реалізації людиною кращого потенціалу та її можливостей, так і цикл її інтелектуально-вольового самоздійснення й самодіяльності у суспільстві.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обгрунтуванням отриманих наукових результатів

Тематика відповідальності – одна з найважливіших у пізнанні особистістю самої себе, світу, адже визначає межі її власних можливостей, здатностей, свободу вибору та інше.

У зарубіжній психології відповідальність особистості переважно вивчалася у предметному форматі гуманістичного та когнітивного напрямків, хоча психодинамічний (заснований З. Фройдом), також зосереджує увагу на проблемах відповідальності як невіддільної компоненти свідомості, котра спричинена соціальним

страхом [16]. Пізніше з розвитком психоаналізу таке смислове розуміння проблеми дещо змінюється. Неофройдист Г. Салліван, у своїй інтерперсональній теорії в психіатрії, уже розглядає відповідальність не як соціальний страх, а як окрему перспективу життєдіяльності індивіда, що дає йому змогу свідомо здійснювати вибір у житті.

Утім К. Хорні, відома представниця неофройдизму, одна з найперших розглядає відповідальність як обов'язкову умову особистісного зростання. На її переконання, – відмова пацієнта брати відповідальність за власне життя являє собою одну із головних причин стагнації (призупинення розвитку) [19]. Знаний дослідник неофройдизму – Е. Фромм, котрий розвивав ідеї К. Хорні, пов'язує відповідальність із «позитивною свободою» [17]. Досягнення такої свободи, на його думку, можливе через прийняття самовідповідальності за власну долю. У зв'язку з цим він виокремлює «свободу від» і «свободу для», а також висловлює припущення про те, що свобода та відповідальність – це наслідки самопізнання і здатність людини до передбачення.

Зауважимо, що гуманістичний напрям у психології також обстоює свободу людини, яка водночас звільнена від контролю, вільно здійснює вибір свого життєвого шляху і загалом є унікальною особою, здатною до самоактуалізації та самореалізації.

Відомо, що К. Гольдштейн увів у науковий обіг поняття «самоактуалізація». Проте статус одного з найважливіших для характеристики особистості воно набуло лише в гуманістичній психології. А. Маслоу запозичив цей термін і використовував у ширшому розумінні слова. Для нього самоактуалізація означає тенденцію до реалізації внутрішнього потенціалу, тобто самореалізацію [7].

Окрім того, А. Маслоу обстоює позицію, що процеси самовдосконалення, спричинені самоактуалізацією, взаємозумовлюються одні з одними і там вибудовується чи конструюється власне відпові-

дальна особистість. Основна теза гуманістичної психології (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл та ін.) відображає відому максимуму: люди здатні обирати свою долю, вільно самовизначатися, вчиняти та ін. Відтак самоактуалізація – це й конкретні «вчинки, котрі виявляють особистісну активність та відповідальність, здатність до своєчасного та оптимального життєвого вибору» [4, с. 67].

Варто зауважити, що К. Роджерс вважає відповідальність однією з важливих умов на шляху до становлення повноцінно функціональної особистості. Згідно з ученим, такій особі властиві щонайменше п'ять найважливіших характеристик: відкритість до переживань, екзистенційний спосіб життя, організмична довіра, емпірична свобода, креативність. Зокрема, він переконаний, що свобода людини ґрунтується на здатності вибирати свій шлях, керувати ним через внутрішнє передчуття за таким законом: «Єдиний, хто відповідальний за мої власні дії та їх наслідки, – я сам» [12]. Отож «базуючись на цьому відчутті свободи, організмичній довірі, креативному способі життя, відповідальному ставленні до справи, така особистість має різноманітне поле можливих варіантів вибору і відчуває себе здатною здійснити практично все, на що спроможна і чого хоче» [18, с. 78].

У цьому аспекті звернімося до однієї із основних тез екзистенційного аналізу В. Франкла – це його розуміння тематики свободи волі в контексті здійснення життєвого вибору й відповідального ставлення до нього. Відомо, що логотерапія В. Франкла, котра є гуманістичною за спрямуванням, центрується на людині як субстанції, яка прагне знайти сенс життя. Водночас австрійський психотерапевт вважає, що «відповідальність належить до значущих феноменів людини, який, подібно до духовності та свободи, є первинним. Саме екзистенційний аналіз допомагає особі усвідомити відповідальність за реалізацію всіх її цілей. Чим більше людина бачить життя як виконання поставлених перед нею завдань, тим змістовні-

шим воно постає перед нею» [15, с. 112]. Мислитель переконаний, що людська відповідальність виникає із-за унікальності походження та буття кожної особи. Вона, зі свого боку, наділена свободою у відшуканні та реалізації смислу свого життя і за це несе повну відповідальність [15, с. 95–97].

Слушно звернутися до підходів Ф. Перлза [10] та К. Наранхо [8], котрі, обстоюючи принципи автентичності як мети становлення і розвитку особистості, стверджують, що основні її установки спрямовані на прийняття відповідальності за свої бажання, дії та вчинки тощо. При цьому враховується ще й уміння та здатність відповідати на очікування інших. Ці дві сторони відповідальності переплетені між собою та характеризують її особистісну зрілість.

Ф. Перлз вирізняв відповідальність здорову та обмежену. Друга ґрунтується на примусі, зобов'язанні, постійному підкоренні та поступливості іншим, всупереч своїм бажанням та устремлінням [10]. «Зрештою, це спричиняє те, що людина уникає усвідомлення своїх внутрішніх потреб. Відмовляючись від свого покликання і задоволення власних бажань, вона ухиляється від відповідальності за саму себе – за свої думки, відчуття, установки, дії. Процес саморозвитку поступається місцем процесу саморуйнування» [6, с. 53]. Отож, на думку Ф. Перлза, якщо людина не прагне задовольняти власні психофізіологічні потреби та бажання, то втрачає здатність виконувати свої обов'язки перед найближчим та віддаленим довкіллям, займати особистісну позицію та ін.

У цьому контексті відзначимо ученого-дослідника К. Наранхо, який виокремлюючи принципи автентичної особистості, виголошує один із них таким чином: «Бери повністю відповідальність за свої думки, почуття та вчинки» [8, с. 45]. До тандему зазначеного належить постулат Е. Берна, котрий вважав, що на людині лежить відповідальність за прийняті нею рішення [2].

Отже, гуманістична психологія об-

грунтує відповідальність особистості як інтегральну властивість, яка дає змогу їй розвиватися, вдосконалюватися, досягати повної екзистенції, свободи та самореалізації.

У межах когнітивного напрямку відзначимо фундаментальні наукові здобутки Ж. Піаже, який, обґрунтовуючи стадії інтелектуального розвитку дитини, зосереджує акценти на пізнанні внутрішньої відповідальності як важливої основи морального розвитку людини загалом [11]. Водночас Л. Колберг, розвиваючи ідеї швейцарського ученого та виокремлюючи п'ять стадій розгортання моральної свідомості особистості, спрямовує подальшу увагу на аналізі об'єктивного й суб'єктивного різновидів відповідальності.

Об'єктивна стадія передбачає оцінювання відповідальності, що ґрунтується на результатах дій суб'єкта, а суб'єктивна враховує не лише підсумок (результат), а й мотиви суб'єкта. Третя стадія – інструментального обміну – фокусується на мотивах особистості як члена малої групи. Згодом на четвертій відбувається розвиток відповідальності як соціального обов'язку, а на п'ятій (стадія моральної зрілості) вона (відповідальність) уже базується на принципах етики і моралі [3].

Відтак досягнення людиною моральної зрілості, на переконання Л. Колберга, можливе лише за умови прийняття «на себе» моральної відповідальності. На цій (п'ятій) стадії на перший план уже постають індивідуальні права, а життя набуває виняткової цінності.

Утім моральні умовиводи, хоча і необхідні, але не достатні для здійснення вартісних дій, тому дослідник та його наступники розробляють теорію багатоступеневого переходу від моральних суджень до етичних дій. Отож перше судження – деонтологічне, а друге – спрямоване на прийняття самовідповідальності за наслідки здійснених дій та вчинків. Тому відповідальність у теорії аналізованого дослідника – це не що інше, як специфічний саморегулятор спрогнозованої діяльності особистості.

Отже, відомі зарубіжні учені переконані, що «сформованість внутрішньої відповідальності є головним критерієм оцінки рівня моральної зрілості особистості. Загалом вони підкреслюють, що суб'єкт перш за все має сприймати відповідальність як вчинок...» [14, с. 49]. Адже останній утримує не лише мету, яка розгортається від ситуації, мотивації, дії, а й післядію як наслідок чи результат відповідального учинення.

Однак важливе підґрунтя когнітивної течії становить, на думку В.А. Роменця, І.П. Манохи – відомих істориків психології, – праця У. Найссера «Когнітивна психологія» [13, с. 262]. Ця наукова робота «підірвала могутність біхевіоральних постулатів. Пізнавальна активність та її непередбачуваність відтепер заперечують будь-яке маніпулювання поведінкою, яке проповідувалося ними» [4, с. 68].

Відповідальність людини взаємопов'язана із її відомою психологічною характеристикою – самоконтролем. Згідно з когнітивною теорією соціального навчання Дж. Роттера існує два види локусу контролю – внутрішній (інтернальний) та зовнішній (екстернальний), котрі, на його думку, постають як стійкі риси особистості. Якщо людина бере відповідальність за події, що відбуваються в її житті на себе, то це – показник інтернального локусу контролю. І навпаки, коли приписує відповідальність за все зовнішнім чинникам (іншим людям, долі, випадку), то це свідчить про властиву їй екстернальність. Однак більш поширеним є змішаний тип особистості, виокремлений як певне співвідношення двох зазначених типів локалізації.

Інтернали, як відомо, – це особистості, які зорієнтовані в майбутнє, тому що живуть внутрішньо «тут і тепер», а тому більш відповідальні, а екстернали – ретроспективні особи, оскільки зосереджені на минулих подіях, тому тяжіють до зовнішнього. Загалом відповідальна людина не повертається до минулого, а повновагомо живе у теперішньому. Звісно, інтернали розуміють, що майже усі важливі події

власного життя є результатом їхніх дій, тому відповідальні за них і за те, як протікає їхнє життя. Вони вважають, що самі усе досягнули, що було і що наявне в їхньому житті, й тому в майбутньому спроможні досягти своїх цілей. Причому теж беруть відповідальність за негативні події, схильні звинувачувати себе в невдачах, стражданнях та ін., відповідальні за сімейне життя, нарікаючи не на партнера, а на себе.

Таким чином, особистостям інтернального стилю поведінки властива активна позиція у житті, незалежність і відповідальність за себе. Екстернали, навпаки, здебільшого пасивні, відчувають незначущість (тобто вважають, що від них нічого не залежить), тому відсторонені від життя, і свої успіхи, досягнення та радощі не вважають власними, надають перевагу зовнішнім обставинам, везінню та допомозі сторонніх. Іншими словами, особи інтернального типу – переможці, а екстернали – переможені.

Варто зауважити підхід С. Шварца, який досліджує відповідальність як мотив надання допомоги іншому, або як психологічну підтримку. Учений увів поняття «дифузія відповідальності», що охоплює суб'єктивне відчуття розпорошення відповідальності за конкретну дію між людьми; під цим явищем учений розуміє зменшення особистісної відповідальності за присутності інших людей у ситуації, яка потребує допомоги. У результаті цього відповідальність кожного окремо взятого знижується (чим більше людей, тим менша відповідальність). Однак С. Шварц таку закономірність поведінки пов'язує із особливою критичною ситуацією, що потребує негайної мобілізації сил, необхідних знань та умінь, концентрації уваги, професійності тощо, оскільки вимагає конкретної допомоги іншому.

Водночас теорія соціального наuczіння А. Бандури розглядає відповідальність як регулятор поведінки людини. Якщо особа усвідомлює свою відповідальність за невдачі, то виявляє готовність до самоконтролю та саморегуляції [1].

На відміну від зазначеного підходу, наявні й інші особливості досліджуваного феномена відповідальності. «Так, якщо люди у групі прагнуть до індивідуальних цілей і їхні зусилля оцінюються індивідуально, то діє ефект так званої “соціальної фасилітації”» [5, с. 360], тобто виникає «тенденція, яка спонукає людей краще виконувати завдання за присутності інших (дослідження Р. Зайєнса, С. Сейлза, П. Ханта, Д. Хіллера та ін.)» [4, с. 69]. Мовиться про «внутрішню індивідуальну відповідальність» [4, с. 69], котра зростає за умов її стимулювання авторитетом. Водночас, якщо люди спільно «працюють для досягнення загальної мети, де кожний член групи не відповідає за кінцевий результат, то спрацьовує» [4, с. 69, 70] ефект “соціальних лінощів” [5, с. 367, 368].

З погляду когнітивного напрямку, формування відповідальності особистості невіддільно пов'язане із інтелектуальним та моральним розвитком. Крім того, персональна відповідальність є регулятором ціннісно-сислової сфери особи, двигуном вольових дій та учинків.

Насамкінець варто згадати Г. Олпорта, наукові роботи якого належать як до гуманістичного, так і до когнітивного спрямування. В концепції ученого відповідальність розглядається як чинник особистісного зростання людини й одночасно як рефлексивний феномен, завдяки якому вона планує власне буття [9].

Отож переконуємося, що сама відповідальність, пронизуючи всі сфери життя – від особистої до політичної, – це завжди надскладне психосоціальне явище. Окрім того, відповідальність – одна із інтегральних властивостей особистості, результат синергії усіх її психічних функцій та суб'єктивного сприйняття нею себе, інших, довкілля загалом. Водночас це також і моральна риса особи, котра постає унаслідок цілеспрямованого виховання, концентрує у собі усвідомлені обов'язок, зобов'язання, наполегливість, принциповість, свободу, рефлексію, добросовісність і буденно виявляється у відповідальній поведінці та сумлінних учинках.

Висновки

1. Відповідальність як основоположна властивість людини, універсальний мотив її життя, процес самоздійснення, самовчинення, самоосягнення дає змогу їй виявляти цілеспрямовану особистісну активність, здійснювати своєчасний та оптимальний життєвий вибір через екзистенційну свободу та самореалізацію свого кращого потенціалу й можливостей на шляху до становлення повноцінно функціональної особистості, а відтак повноформатного розвитку та зростання, що суголосне гуманістичному спрямуванню у психології.

2. Як регулятор внутрішніх дій, поведінки, вчинення відповідальність є фактором інтелектуального, вольового й морального розвитку особистості, що формує її ціннісно-смысловий стрижень у сув'язі зобов'язань, наполегливості, принциповості, необхідності, справедливості, рефлексивності тощо.

3. Перспективним у цьому напрямку є дослідження вітчизняних та сьогочасних напрацювань із проблематики відповідальності та виявлення особливостей їх систематики у сучасному психологічному пізнанні та розумінні.

Література

1. Бандура А. Теория социального научения. Санкт-Петербург : Евразия, 2000. 320 с.
2. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы / под. общ. ред. М.С. Мацковского. Москва : Прогресс, 1988. 400 с.
3. Кольберг Л. Психология: Биографический библиографический словарь / под ред. Н. Шихи, Э. Дж. Чептама, У.А. Конроя. Санкт-Петербург : Евразия, 1999. 320 с.
4. Ложкін Г., Лазорко О. Поняття відповідальності в історико-філософському та психологічному дискурсах. *Психологія і суспільство*. Тернопіль, 2003. №4. С. 61–74.
5. Майерс Д. Социальная психология. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 752 с.
6. Малигіна Г.С. Відповідальність особистості як загально психологічна проблема. *Наука і освіта*. Одеса, 2013. №7. С. 52–55.
7. Маслоу А. Психология бытия Москва: Рефлбук, Киев : Ваклер, 1997. 304 с.
8. Наранхо К. Гештальттерапия: отношение и практика атеоретического эмпиризма. Воронеж: МОДЭК, 1995. 304 с.
9. Олпорт Г.В. Личность в психологии. Санкт-Петербург : КСП+; Ювента, 1998. 345 с.
10. Перлз Ф. Гештальт-подход и свидетель терапии. Москва : Либрис, 1996. 235 с.
11. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. Москва : Педагогика, 2004. 237 с.
12. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. Москва : Прогресс, Универс, 1994. 480 с.
13. Роменець В.А. Історія психології ХХ століття : навч. посіб. Київ : Либідь, 1998. 992 с.
14. Тернопільська В.І. Відповідальність особистості: гуманітарний аспект *Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка*. Житомир, 2004. № 14. С 47–50.
15. Франкл В. Человек в поисках смысла: сборник / общ. ред. Л.Я. Гозмана и Д.А. Леонтьева. Москва : Прогресс, 1990. 368 с.
16. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого «Я». Москва : Азбука-классика. 2016. 192 с.
17. Фромм Э. Бегство от свободы. Москва : Академический проект, 2008. 256 с.
18. Фурман А.В., Фурман (Гуменюк) О.С. Психологія Я-концепції: навч. посіб. Львів : Новий Світ-2000, 2006. 360 с.
19. Хорни К. Самоанализ. Психология женщины. Новые пути в психоанализе. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 408 с.